

Роднае слова

штотомесячны навуковы і метадычны часопіс

9/2020

(393)

верасень

ISSN 0234-1360

- **Сяргей Мінскевіч**

Санет "...Паміж пяскоў
егіпецкай зямлі"

Максіма Багдановіча
ва ўсходнеславянскіх
літаратурах

- **Святлана Ляскевіч,
Іна Бубновіч**

Ад старазавянскага азъ
да сучаснага беларускага я

- **Ірына Казачэнка**

Лінгвістычныя гульні онлайн

- **Ірына Яфрэмава**

Баль і Антычнасць:
разважанні на тэму

МОВЫ РЫСЫ НЕПАУТОРНЫЯ

Віктар ІЎЧАНКАЎ,
доктар філалагічных навук

Правапіс у дзеянні

ФІНАЛІ -АЛЬ I -АР У МЕДЫЙНАЙ ПРАКТЫЦЫ

У Дзень роднай мовы на факультэце журналістыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў гэтым годзе ладзілася сустрэча з вучнямі СШ № 40 г. Мінска. Ідэя яе правядзення нарадзілася незвычайна. Аднойчы прагучай званок. Настаўніца беларускай мовы Наталля Аляксандраўна Марозава на ўроку праз гучную сувязь у смартфоне задала пытанне, чаму парушаецца напісанне ў (у нескладовага) у мастацкіх тэкстах. Давялося расказаць пра рытміка-інтанацыйную нагрузкку, якая надае маўленню асаблівую меладычнасць і спейнасць: *Паміж пустак, балот беларускай зямлі, / На ўзбярэжжы ракі шумнаецчай, / Дрэмле памятка дзён, што ў нябым уцяклі, – / Ўдзірванелы курган векавечны. / Дуб галё распусціў каранасты над ім, / Сухазелле у грудзі ўпілося...* (Янка Купала. “Курган”). Патлумачыў, што такі стылістычны прыём вымагае ад аўтара асаблівага моўнага густу, адчування фонікі верша, і адаслаў да с. 162 кнігі “Беларуская арфаграфія: апавяданні і гісторыі”. Адчувалася шчырая зацікаўленасць на tym баку, таму ўзнікла прапанова сустрэцца ў Дзень роднай мовы ў медыятэцы імя прафесара М. Я. Цікоцкага на Кальварыйскай. У прызначаны час у медыятэцы панавала вучнёўская дапытлівасць і інтэлектуальная напружанасць. Як сказала настаўніца, быў авшешчаны конкурс на ўздел у сустрэчы. Далучыліся студэнты, выкладчыкі, гімназісты. Падчас гутаркі прагучала пытанне, якое падалося даволі лёгкім: чаму аддадзена перавага толькі фіналям *-аль* і *-ар* у перадачы акання? Яно прымусіла звярнуцца да гісторыі...

Сапраўды, канцавыя фарманты ў запазычаннях маюць розны фанетычны выгляд, напрыклад

Матэрыялы Віктара Іўчанкава пад рубрыкай “Правапіс у дзеянні” друкуюцца з чэрвеньскага нумара: “Правапіс літары о: пра што сведчыць частотнасць графемы” (№ 6), “Правапіс літары о: дынаміка засваення ў пісьмовай практыцы” (№ 7), “Літара а на медыйнай прасторы – выразнік беларускай адметнасці” (№ 8).

люэс (заразная хвароба, пранцы): *У старажытнасці пранцы мелі іншую назву – люэс* (http://pr-novinosti.blogspot.com/2016/10/blog-post_59.html), **сёэн** (прыватнаўласніцкія феадальныя маёнткі ў Японіі ў VIII–XVI стст.), **спірычуэл** ‘жанр негрыцянскага музычнага фальклору’: *Афрыканскі спірычуэл “Ride the Chariot”* (<http://www.chorum.bsu.by/bel-/kapel.html>) і інш. Больш звыклае – **ордэн**: ...кулямётчык Шадзі Шаймаў... *пасмяротна атрымаў ордэн Леніна і Залатую Зорку за подзвіг пры вызваленні раёна ў ліпені 44-га* (Звязда. 15.05.20). Каб адказаць на паставленае пытанне, трэба звярнуць увагу на 1) частотнасць ужывання слоў, 2) паходжанне, 3) семантычную і стылістычную дыферэнцыяцыю, 4) арэал распаўсюджанасці, 5) націск і традыцыю вымаўлення.

Фіналі *-ар* і *-аль* лічацца прыметай германізмаў. Вядома, што проблемай запазычання ў нямецкай мовы актыўна займаўся Я. Карскі. Ён, дарэчы, першым зрабіў пералік такіх слоў. Гэтае важнае лексічнае пытанне даследавалася А. Жураўскім, І. Чартко. У помніках старабеларускай пісьменнасці выяўлена больш за 200 германізмаў, на іх аснове ўтварылася шмат іншых слоў. З’явіліся працы А. Булыкі, А. Баханькова, М. Васілеўскага, В. Галай, І. Акулава, М. Прыгодзіча, Г. Бідэра, А. Станкевіч, А. Супрыновіч і інш.

Як сцвярджае В. Галай, асаблівую группу ў старабеларускай мове складалі назоўнікі з суфіксам *-ар*, які, паводле А. Мее, “быў запазычаны з латыні (-arius) яшчэ ў агульнаславянскую эпоху і захаваўся ва ўсіх славянскіх мовах” [2, с. 142]. Такой думкі прытрымліваўся і Я. Карскі. Ён лічыў, што агульнаславянскі суфікс *-arjo* замяніўся на беларускай глебе на *-ар*, дзе па фанетычных прычынах адбылося зацвярдзенне [р]. Даследчыкі да гэтай группы адносяць назывы асоб па іх дзеяннасці: **бліхар**, **бракар**, **брукар**, **гафтар**, **млынар**, **мынцар**, **крамар**, **кухар**, **пушкар**, **шынкар**. “У помніках старабеларускай

пісьменнасці сустракаюцца і такія назоўнікі з суфіксам *-аръ* (асабовыя і неасабовыя), якія праніклі непасрэдна з нямецкай мовы, дзе яны ўжываліся з суфіксам *-er*, або праз пасрэдніцтва польскай мовы: *цытваръ* (польск. *cytwarz* < нвн.¹ *Zitwer*) [2, с. 143]. Сюды ж далучаюцца слова *рымар* (польск. *rymierz* < *riemer*), *ліхтар* ‘падсвечнік’ (ст.-польск. *lichtarz* < *liuhtaere*), *зэгар* ‘гадзіннік’ (польск. *zegar* < *seiger*), *маляр* ‘жывапісець’ (польск. *malarz* < *Maler*), *слесар* (*Schlosser*), *брайцар* ‘кальцо, кручок ля пояса’ (польск. *brajcare* < *Bräter*), *stryxhar* ‘цагельнік’ (польск. *strycharz* < *Streicher*), *канвікар* ‘ліцейшчык’ (польск. *konwizarz* < *Kanngießer*), *філяр* ‘слуп, фундамент’ (польск. *filar* < *Pfeiler*), *друкар* (польск. *drukarcz* < *Drucker*), *вахляр* ‘веер’ (ст.-польск. *wachlarz* < *fächer*) і інш. «Запазычанні на *-аръ*, – даводзіць В. Галай, – з'яўляюцца доказам таго, што даная словаўтваральная мадэль была прадуктыўнай і “үцягвала ў сваё кола новыя слова...”». І. Акулаў лічыць, што “суфікс *-ироватъ-* сфарміраваўся ў рускай мове пад упрыгам нямецкіх дзеясловав на *-ieren*, які ў сваю чаргу выдзеліўся ў нямецкай мове з дзеясловав французскай мовы на *-er*: фр. *recenser, declamer*; ням. *rezensieren, deklamieren*; руск. *рецензировать, декламировать...*” [1, с. 111].

У кандыдацкай дысертацыі А. Супрыновіч сабраны найбольш поўны корпус беларускана-нямецкіх міжмоўных лексічных паралеляў усіх часцін мовы – знамінальных і службовых, які складае 5458 пар [4], што паказвае на высокую лексічную прымяняльнасць у маўленні беларусаў запазычання з нямецкай мовы. Яны маглі пранікаць у беларускую мову непасрэдна з нямецкай, а таксама праз польскую і рускую. Запазычанні тычыліся розных сфер – гандлёвай, побытавай, тэхнічнай, будаўнічай, ваенай і марской, горнай, спорту, мастацтва, літаратуры і г. д. “Непасрэдная моўная контактнасць беларускага народа з суседнім польскім народам – асноўны фактар для пранікнення большай часткі слоў нямецкага паходжання ў беларускія народныя гаворкі праз гаворкі польскай мовы асабліва ў другой палове XVI ст., калі Беларусь была ўключана ў склад Рэчы Паспалітай. Гэтаму этапу ў развіцці польска-беларускіх моўных контактатаў і храналагічна адпавядае пашырэнне слоў нямецкага паходжання ў беларускіх помніках пісьменнасці” [3, с. 150].

Кароткі агляд праблематыкі паказвае, што ў беларускай мове ступень арэальнай распаўсюджанасці германізмаў даволі высокая. Гэта датычыць старажытных рукапісаў, народных гаворак, мастацкай літаратуры, прэсы, навукі і тэхнікі. Адсюль і прынятая ў “Правілах” (2008)

норма аб пераходзе ў ненаціскай пазіцыі фіналяў *-эль* і *-эр* у сучасныя *-аль* і *-ар*. З літарай э звязана шмат парадоксаў у славянскіх мовах. При аблекаванні новага зводу правіл у 1990–2000 гг. выказваліся думкі пра паслядоўнае вытрымліванне пераходу літары э ў ненаціскай пазіцыі ў большасці запазычаных слоў у *a*, што, зразумела, не магло знайсці ўхвалення ў распрацоўшчыкаў новай рэдакцыі. Асабліва запомнілася слова *працэдура*, якое пры пераходзе мусіла б стаць *працадурай...*

У падааналізной пісьмовай сітуацыі шмат залежыць ад арфаэпічных правіл і традыцый вымаўлення. Што такое традыцыйнае вымаўленне? Гэта тое, што не заўсёды можа строга вызначацца сучаснымі законамі мовы і мае небяспеку трактавацца згодна з моўным густам той ці іншай асобы або групы асоб. Традыцыйнае вымаўленні – звычка, навык маўленчай практикі, які перадаецца з пакалення ў пакаленне. Калі ў словах славянскага паходжання гук [Э] ў ненаціскім становішчы пераходзіць у [a] і гэта адлюстроўваецца на пісьме (рэкі – рака), то запазычанні маюць асаблівасці вымаўлення і напісання (дэвіз, дэкрат, сервіз, сэрвіс). Дапусцім, слова *нэйзільбер* (ад ням. *Neusilber* ‘новае срэбра’) – сплаў медзі з 5–35% никелю і 13–45% цынку – у апошнім складзе вымаўлялася б з цвёрдым гукам [б]. Тады і павінен быў бы адбыцца пераход [Э] ў [a].

Як паказвае медыйная практика, правіла пераходу ненаціскіх фіналяў *-эль*, *-эр* у запазычаных словах у *-аль*, *-ар* у цэлым вытрымліваецца, але ёсьць і некарэктнае напісанне. Ілюстрацыяй такой сітуацыі можа быць ужыванне ў газете “Звязда” слова *бараль* (ад англ. *barrel* – літар. ‘бочка, адзінка ёмістасці і аўёму вадкіх і сыпкіх рэчываў’). Са 185 ужывання ў 88 не адпавядае сучасным арфаграфічным патрабаванням: Беларусь будзе купляць расійскую нафту па 4 долары за *бараль* (2.04.20); Кошт *бараля Brent* на біржы ў Лондане падаў ніжэй за \$ 50 (26.12.18); Кошт нафты *Brent* упаў ніжэй за 56 долараў за *бараль* (19.12.18); Цана *бараля нафты Brent* пе-равысіла \$ 59 (26.09.17); Цана *бараля нафты* маркі *Brent* упала ніжэй за \$ 49 (2.06.17) і Здзелка АПЭК, якая... дазваляла стабілізаваць цэны на нафту на ўзроўні 60 долараў за *бараль* шляхам аблежавання здабычы... (26.05.20); ...які кошт *барэля* можа быць камфортным (22.06.19); Цана нафты маркі *Brent* апусцілася ніжэй за \$ 65 за *барэль* (14.11.18); ...а цана на нафту – 43 долары за *барэль* (20.12.17); Эксперыты амерыканскага інвестыцыйнага банка *Goldman Sachs* павысілі прагноз па сярэдній цане нафты маркі *Brent* у 2016 годзе да 45 долараў за *барэль*

(23.05.16); ...усталяваць мінімальны ўзровень цаны за барэль нафты ў памеры \$ 70 (8.09.15); Кошт снежаньскага ф'ючарса нафты маркі Brent на інтэркантынентальнай біржы ў Лондане ўпаў у сераду на 0,99%, да 80,86 долара за барэль (12.11.14); Кацроўкі нафты WTI упалі ніжэй за \$ 90 за барэль упершыню за 17 месяцаў (2.10.14). Нават за гэты год фіксуецца 13 выпадкаў некарэктнага напісання. Пра што гэта можа сведчыць? Пра тое, што англіцызм упарты “не паддаецца” правапіснай адаптациі, бо, маўляў, гучыць нязвыклы. Так, гучанне слова – справа звычкі, якую памяняць бывае цяжка, але неабходна. І тады новы варыянт пры пашырэнні стане таксама звычайнім...

Што датычыць выкарыстання паданалізнага слова *лідар*, пра што вялася гаворка ў папярэднім артыкуле, то трэба адзначыць “Настаўніцкую газету”. Выданне асветнікаў Рэспублікі Беларусь бездакорна выконвае патрабаванні закона аб правапісе: *На правах лідара* (30.05.20); *Лідарства адкрытай навукі* (19.05.20); *Быць лідарам – ганарова і адказна* (19.05.20); *У лідараў выйшлі тыя вучні, ад якіх чакалі годных вынікаў...* (23.01.20); *Прафесійнае лідарства: канкурэнтная перавага і работа на імідж установы...* (28.09.19); *Быць лідарам на адукатыўнай прасторы* (14.05.19); Сяброўская размова двух *лідараў* (21.03.19); *Маладыя лідары Мінічыны* (5.01.19); *Лідарства – шлях да поспеху* (18.12.18); *Лідары ХХІ стагоддзя* (15.11.18); *Утрымаць лідарства* (20.10.18) і інш.

З ужытых 2097 выпадкаў толькі адзін матэрыял утрымлівае адхіленні ад арфаграфічнай нормы. Цікава, што ў загалоўку выкарыстана правільная форма: *Лідар* – гэта стыль жыція (15.04.16) і ў самім матэрыяле слова *лідар* арфаграфічна карэктна ўжываецца ў 19 выпадках, а вось у словах рэспандэнта зафіксавана 4 адхіленні ад нормы: *Але ж і плюсаў у рабоце з лідэрам вялікае мноства...; Многа прыйшлося напрацаваць і пры падрыхтоўцы конкурсных заданняў: партфолія піянера-лідэра “Ініцыірую”...; Яшчэ раз хочацца падкрэсліць: лідэрамі не нараджаюцца; І на сённяшні дзень падрыхтоўка лідэрару, арганізатораў дзіцячых і маладзёжных грамадскіх аб'яднанняў з'яўляеца першарадной задачай і перспектывным напрамкам дзеяніасці.*

У “Мінскай праўдзе” фіксуюцца адзінкавыя выпадкі няправільнага ўжывання паданалізных лексем: *Бяспрэчным лідэрам на жніве-2019* прызнаны *Нясвіжскі раён* (31.12.19); *Замест ордэраў на арышт Колас з Купалам 31 студзеня 1939 года атрымалі ордэны Леніна* (4.04.19). На фоне карэктнага напісання гэта выглядае несістэмнай памылкай. Назіраецца нарастан-

не арфаграфічна правамернага выкарыстання за апошнія два гады: “Дзякую за працу!” – напісаў *лідар* маладзёжнай арганізацыі (17.04.20); ...гаворыць *лідар* жаночага руху на Мінічыне (6.03.20); І тут вельмі карысным стаў досвед аднаго з самых вядомых даследчыкаў беларускага фальклору, *лідара* этна-трыи “Троіца” Івана Кірчука (27.12.19); Ці вось надзвычай цікавы праект – “*Малады лідар Мінічыны*” (13.12.19); *Не трэба змагацца за лідарства ў калектыве...* (22.11.19); Узначальвае “*Кулгрынду*” Інія Трынкунене – *лідарка Літоўскай супольнасці балцкай веры “Рамува”* (10.09.19) і інш.

Ужо гаварылася пра частотнасць слова. Менавіта гэтая прымета можа быць вынікам распаўсюджанасці з’явы ў пэўны час. Так, слова *гастарбайтар* у нашай маўленчай практицы стала частотным з узнікненнем новых працоўных адносін, а менавіта наёмнай сілы (рабочы-імігрант): *Гастарбайтар адправіўся да пенсіянеркі, якая раней працевала разам з яго маці* (Звязда. 13.06.15). Цікава, што націск у гэтым слове падае на перадапошні склад, хоць у нямецкай мове ён прыпадае на другі – *Gastarbeiter*, што даслоўна значыць ‘госць-рабочы’.

Такім чынам, заўважаецца тэндэнцыя выкарыстання слоў з канцавымі фіналямі *-аль* і *-ар* у запазычаных словах у арфаграфічна карэктнай форме. Правапісная адаптация залежыць ад таго, наколькі часта слова ўжываецца, якая існуе традыцыйны вымаўлення, дзе стаіць націск, які арэал распаўсюджанасці з’явы, што называецца такоі лексемай. Медыйная практика прымяняння правапісных варыянтаў можа паслужыць удзячнай эмпірычнай базай для даследавання ў галіне арфаграфіі ў яе дыяхронным і сінхронным аспектах.

Спіс літаратуры

1. Акулаў, І. Узаемадзейнне моў і запазычанне / І. Акулаў // Германізмы ў беларускай мове / склад. А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч, Г. Генчэль ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2015. – С. 110–114.
2. Галай, В. Нямецкія слова ў беларускіх народных гаворках (назвы прылад і прадметаў гаспадарчага ўжытку) / В. Галай // Германізмы ў беларускай мове / склад. А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч, Г. Генчэль ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2015. – С. 149–155.
3. Галай, В. Словаўтаральная здольнасць германізаў у старабеларускай мове / В. Галай // Германізмы ў беларускай мове / склад. А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч, Г. Генчэль ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2015. – С. 142–148.
4. Супринович, О. Е. Типологизация межъязыковых лексических параллелей (на материале белорусско- и немецкоязычных лексикографических источников) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / О. Е. Супринович ; БГУ. – Минск, 2019. – 26 с.